

Філософія, методологія, теорія та
історія основ національної безпеки держави

УДК 351:323.2

Дегтяр Андрій Олегович

*доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри публічного управління та підприємництва
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»*

Diegtiar Andrii

*Doctor of Public Administration, Professor,
Professor of the Department of Public Administration and Entrepreneurship
National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute"*

ORCID: 0000-0003-3258-447x

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF DIGITAL DEMOCRACY IN UKRAINE

***Анотація.** У статті узагальнено теоретичні аспекти формування та розвитку цифрової демократії в Україні. З'ясовано, основні ознаки цифрової демократії: цифрова демократія передбачає, що більшість її форм базується на безпосередній участі громадян у демократичних процесах; вона характеризується широтою охоплення громадян, так як кожен приєднаний до інтернет-простору може стати учасником тих чи інших демократичних процесів; одна з сутнісних рис даної демократії – опора на гласність, інформування громадян; цифрова демократія робить рухомими межі індивідуального і публічного просторів, просторів громадянського суспільства і державної влади, включаючи спільні пошуки політичних рішень, що підвищує легітимність останніх та ін.*

Класифіковано форми цифрової демократії можна за різними підставами наприклад, за джерелом їх походження: форми, створені публічно-правовими інститутами в цифровій реальності; форми демократії в цифровій реальності, що виникли всередині самого громадянського суспільства. За моделлю функціонування цифрової демократії: це можуть бути моделі з механізмами використання державної участі, або на базі тільки громадянського суспільства, або представляють якийсь симбіоз держави і громадянського суспільства.

Розкрито змістовні аспекти демократичних процедур, що реалізуються в цифровій демократії: інтернет-голосування; мережева комунікація громадян в інтернет-просторі; електронний збір підписів під зверненнями, петиціями тощо; формування інститутів громадянського суспільства в цифровій реальності; онлайнове проведення різних кампаній, поширення політичної інформації, мобілізація інтернет-користувачів; онлайн-правозахисна діяльність; здійснення контролюючої функції громадянського суспільства над різними сферами суспільного життя, включаючи і державне / муніципальне управління через надання публічного розголосу інформації в мережі (прозорість інформації, її доступність) і вимог звітності владних структур; реалізація функції примусу владних структур до прийняття рішень, вироблених громадянським суспільством, звідси, змішана модель безпосередньої і опосередкованої форм демократії через цифрові інформаційно-комунікаційні технології.

Ключові слова: *публічне управління, цифрова демократія, електронний уряд, комунікації, громадяни, управлінські рішення.*

Summary. *The article summarizes theoretical aspects of the formation and development of Digital Democracy in Ukraine. The main features of digital democracy are revealed: Digital Democracy assumes that most of its forms are based on the direct participation of citizens in democratic processes; it is*

characterized by the breadth of coverage of citizens, since everyone connected to the internet space can become a participant in certain democratic processes; one of the essential features of this democracy is its reliance on transparency, informing citizens; Digital Democracy makes the boundaries of individual and public spaces, civil society and state power moving, including the joint search for political solutions, which increases the legitimacy of the latter, etc.

Forms of digital democracy can be classified on various grounds, for example, by the source of their origin: forms created by public law institutions in digital reality; forms of democracy in digital reality that have emerged within civil society itself. According to the model of functioning of Digital Democracy: these can be models with mechanisms for using state participation, or based only on civil society, or representing a certain symbiosis of the state and civil society.

The content aspects of democratic procedures implemented in digital democracy are revealed: internet voting; network communication of citizens in the internet space; electronic collection of signatures under appeals, petitions, etc.; formation of civil society institutions in digital reality; online conducting of various campaigns, dissemination of political information, mobilization of internet users; online human rights activities; implementation of the controlling function of civil society over various spheres of public life, including state / Municipal Administration through the provision of public disclosure of information in the network (transparency of Information, its availability) and reporting requirements of government structures; implementation of the function of forcing government structures to make decisions produced by civil society, hence, a mixed model of direct and indirect forms of democracy through digital information and communication technologies.

Key words: *public administration, digital democracy, e-Government, Communications, citizens, management solutions.*

Постановка проблеми. Під впливом цифрової реальності

змінюються держава, а також громадянське суспільство та його інститути, що обумовлює появу нових напрямків і форм їх взаємодії. В якості одного з таких напрямів слід назвати формування електронної демократії.

У зв'язку з бурхливим розвитком цифрових інформаційно-комунікаційні технологій (ІКТ) практично всі традиційні форми демократії починають функціонувати, крім звичайної реальності (реальності першого порядку), в реальності віртуальній. Більше того, сама ця реальність породжує нові форми прояву демократії (наприклад, електронне голосування, створення інтернет-майданчиків для колективного обговорення значущої теми тощо). Разом з тим з цифровими ІКТ пов'язані не тільки позитивні процеси, вони несуть в собі і ризики, в тому числі і стосовно існування тих чи інших форм демократії (наприклад, дають можливість встановлення масового стеження за громадянами). До розвитку цифрової демократії підштовхують і розвиваються кризові процеси в традиційних формах здійснення демократії. Так, деякі автори відзначають кризу представницької демократії (розглядаючи її як результат інституціоналізації демократичних процесів) і пов'язують відродження справжньої демократії з переходом до форми безпосередньої демократії, що можливо здійснити в цифровій реальності.

Аналіз досліджень та публікацій. Теоретичні і практичні аспекти формування та розвитку цифрової демократії розглянуті в працях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Серед них слід виділити праці таких вчених, Барікова А.А. [1], Берназюк О. [2], Жилияєв І.Б. [3], Кастельс М. [4], Квітка С.А. [5], Киричук О.С. [6], Лещенко Р.М. [7], Матвейчук Л.О. [8], Недбай В.В. [9], Погребняк І.Є. [10] та ін. Однак, незважаючи на численні дослідження, слід зазначити наявність низки невивчених питань у сфері публічного управління та розвитку цифрової демократії в Україні, що свідчить про актуальність обраної тематики цієї статті.

Мета статті. Метою статті є узагальнення теоретичних аспектів

формування та розвитку цифрової демократії в Україні та надання пропозицій з її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Поняття «цифрова демократія» не отримало однозначного трактування у науковій літературі, хоча формування цього феномену почалося ще в 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку з розвитку теледемократії [1, с. 101]. Потім з настанням ери інтернету все частіше стали говорити про становлення електронної демократії. Електронна демократія не витіснила традиційні форми демократії, а стала співіснувати одночасно з ними. В якості синоніма терміну «електронна демократія» нерідко вживається термін «цифрова демократія». Тим часом, це, як вказують деякі автори, неточно, оскільки, оскільки цифрові технології є частиною електронних, одним з технічних електронних способів або засобів [2, с. 12]. Хоча, як видається, синонімічний розгляд понять «цифрова» і «електронна» демократія не несе значних похибок в рамках науки з державного управління, тому будемо їх застосовувати як синоніми.

Отже, з'єднання цифрових технологій і демократичних процесів знайшло відображення в таких поняттях, як: «е-демократія», «електронна демократія», «хмарна демократія», «віртуальна демократія», «інтернет - демократія», «цифрова демократія» та ін.).

Проведений аналіз показав, що дигіталізація демократичних процесів має місце у всіх країнах світу в міру розвитку в них цифрових ІКТ, але теоретичні підходи до трактування цифрової демократії як в сучасній, так і зарубіжній літературі вельми варіативні. Так, цифрова демократія – це:

- широке поняття (що включає в себе і поняття електронного права, коли останнє розглядається як форма цифрової демократії), що виражає зв'язок цифрових ІКТ і традиційних форм конституційної демократії [4, с. 40];
- форум для громадського обговорення; підтримки демократичних процесів прийняття рішень [8, с. 9];

- нові дистанційні способи взаємодії між громадянами та державними органами з приводу надання державних послуг [3, с. 225];
- механізм узгодження приватних і публічних інтересів [5, с. 28];
- доповнення до традиційних демократичних процесів [7, с. 6];
- нова форма (напрямок) демократії, при якій громадяни беруть участь у процесі державного управління за допомогою інформаційних технологій [6, с. 41]; виникла на базі ІКТ форма прямої демократії обов'язкового характеру [9, с. 23]; «форма правління, в якій громадяни мають право брати участь в рівній мірі за допомогою цифрових комунікацій в реченні, розробці та прийнятті законів» [7, с. 72]. У Концепції розвитку електронної демократії в Україні дана демократія визначена, як форма організації суспільно-політичної діяльності громадян, яка забезпечує за рахунок широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій якісно новий рівень взаємодії громадян один з одним, з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та комерційними структурами [10]. Однак таке визначення не розкриває того, що ця взаємодія реалізується в рамках демократичних процедур, а також особливості цього якісно нового рівня.

Є і більш вузькі визначення цифрової демократії, що зв'язують її з будь-якої конкретної демократичної процедурою. Наприклад, цифрову демократію пов'язують з дистанційними способами взаємодії між громадянами та державними органами з приводу надання державних і муніципальних послуг [6, с. 27].

Існують і визначення цифрової демократії, які, як уявляється, не виражають її головні ознаки. Наприклад, А. Барікова стверджує, що під цією демократією прийнято розуміти одну з форм, яка характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій в якості основного засобу для колективних, когнітивних і адміністративних процесів [1, с. 18]. Однак будь-яка комунікація вимагає певних ІКТ, але не кожна

формує при цьому цифрову демократію.

Деякі автори досить скептично ставляться до розвитку цифрової демократії, вважаючи, що у відсутності контакту між владою і суспільством вона не принесе позитивного результату. Узагальнюючи представлені вище позиції різних авторів, можна стверджувати, що в загальному плані цифрова демократія – це форма реалізація демократичних процесів за допомогою цифрових ІКТ. Де процедури традиційної демократії по-лучили певний алгоритм реалізації, там легше вводити різні форми цифрової демократії. Їх відрізняють масовість використання цифрових ІКТ з метою реалізації демократичних процедур, причому більшість яких здійснюється у формі прямої демократії (але це не виключає і застосування форм опосередкованої демократії). У зв'язку з цим слід розглядати, як зазначав М. Кастельс, демократію як історичну практику і демократію як поняття політичної філософії [4, с. 35].

Цифрові ІКТ не змінюють суті демократії як категорії політичної філософії чи політології, але суттєво впливають на демократію як політичну практику. Зокрема, передбачається, що одна з базових цілей цифрової демократії – вдосконалення традиційних форм демократії (наприклад, проведення референдумів, виборів тощо) шляхом модернізації існуючих демократичних процедур (наприклад, спрощення порядку організації референдуму, організація електронного референдуму та електронних виборів), так і шляхом впровадження принципово нових демократичних процедур (наприклад, електронний уряд, електронний парламент, прийняття політичних рішень шляхом електронного голосування тощо) [2, с. 7].

Виділимо наступні ознаки цифрової демократії:

- цифрова демократія передбачає, що більшість її форм базується на безпосередній участі громадян у демократичних процесах (роблячи їх акторами останніх), що відповідає і більшій залученості громадян у

реалізацію цих процесів, здійснення їх прав і свобод;

- вона характеризується широтою охоплення громадян, так як кожен приєднаний до інтернет-простору може стати учасником тих чи інших демократичних процесів, звідси, наприклад, можливість дистанційного голосування, поза виборчими дільницями, що полегшує його доступність (і що особливо важливо для інвалідів, літніх людей та ін.), робить його більш зручним і комфортним;

- одна з сутнісних рис даної демократії – опора на гласність, інформування громадян. Сучасні цифрові ІКТ дозволяють досить швидко висвітлювати дії представників державної влади, оперативно давати оцінку таким діям, розкривати інформацію, яка раніше була закритою та ін. В плані оперативності цифрова демократія припускає швидке реагування на ту чи іншу подію і поширення цієї реакції за допомогою соціальних мереж. Звідси, можливість швидкого встановлення зворотного зв'язку між громадянським суспільством і структурами держави. Крім того, цей зв'язок стає все більш відкритою;

- цифрова демократія робить рухомими межі індивідуального і публічного просторів, просторів громадянського суспільства і державної влади, включаючи спільні пошуки політичних рішень, що підвищує легітимність останніх;

- така демократія об'єднує відкриті комунікації самоорганізованих віртуальних спільнот зі структурованою комунікацією закритих панелей, включаючи членів політичної спільноти, дає можливість сформувати онлайн-спільноти, об'єднані громадянськими ініціативами або проектами спільних дій;

- в силу різноманіття політичних ідей, висловлених громадянами в інтернет-просторі, останнє дає можливість розкрити весь спектр думок громадян з того чи іншого питання;

- дана форма реалізації демократичних процедур з кожним роком в

силу все більшої налагодженості системи робить їх все менш витратними, економічними, включаючи і тимчасові втрати.

Класифікувати форми цифрової демократії можна за різними підставами наприклад, за джерелом їх походження – це можуть бути:

а) форми, створені публічно-правовими інститутами в цифровій реальності (формування аналогів державних структур за прикладом електронного уряду; перенесення проведення демократичних проектів в мережу, наприклад, організація електронних дистанційних виборів; формування публічних майданчиків, організованих державою для судження інтернет-користувачами тих чи інших законопроектів, державних/муніципальних ініціатив);

б) форми демократії в цифровій реальності, що виникли всередині самого громадянського суспільства (наприклад, публічне обговорення соціально значущої теми в блогах, на форумах; організація флешмобів та ін.).

За моделлю функціонування цифрової демократії: це можуть бути моделі з механізмами використання державної участі, або на базі тільки громадянського суспільства, або представляють якийсь симбіоз держави і громадянського суспільства.

Якщо розкрити змістовні аспекти демократичних процедур, що реалізуються в цифровій демократії, то вони такі:

- Інтернет-голосування (як форма прямої демократії), яке може бути використане при проведенні виборів, референдумів, опитувань для вивчення громадської думки, громадських онлайн-експертиз тощо; таке голосування може застосовуватися для вироблення колективних рішень, при написанні колективних скарг, петицій, звернень. Але і саме інтернет-голосування може бути в різних формах. Зокрема, електронне голосування на виборах може здійснюватися безпосередньо на виборчих дільницях або дистанційно, але й дані форми допускають варіативні механізми проведення

самої процедури такого голосування (перфо-картами, за допомогою системи оптичної нумерації, шляхом прямого електронного реєстрування, через мережу «Інтернет» [5, с. 69]);

- мережева комунікація громадян в інтернет-просторі, спрямована на обговорення соціально значущих проблем в країні і світі (особлива роль в цьому належить соціальним мережам, блогам, інтернет-конференціям, вебінарам, форумам, спеціалізованим інтернет-ресурсам), вироблення спільних рішень, висунення ініціатив, а також мережева комунікація громадян і представників органів публічної влади; все це сприяє формуванню дорадчої моделі демократії;

- електронний збір підписів під зверненнями, петиціями тощо;

- формування інститутів громадянського суспільства в цифровій реальності (наприклад, електронних політичних партій);

- онлайнове проведення різних кампаній, поширення політичної інформації, мобілізація інтернет-користувачів (це можуть бути як протестні рухи, так і рухи на користь якоїсь ініціативи, наприклад, волонтерський рух, флешмоби та ін.);

- онлайн-правозахисна діяльність;

- здійснення контролюючої функції громадянського суспільства над різними сферами суспільного життя, включаючи і державне / муніципальне управління через надання публічного розголосу інформації в мережі (прозорість інформації, її доступність) і вимог звітності владних структур;

- реалізація функції примусу владних структур до прийняття рішень, вироблених громадянським суспільством, звідси, змішана модель безпосередньої і опосередкованої форм демократії через цифрові ІКТ.

Проведений аналіз показав, що цифрова демократія, з одного боку, спрямована на вдосконалення форм традиційної демократії, з іншого боку, на появу нових форм демократії. Деякі громадські об'єднання створювалися як традиційні демократичні майданчики, але потім стали функціонувати на

принципах мережевої моделі електронної демократії.

Розкриваючи роль цифрової демократії в розвитку демократичних форм суспільного життя, слід виділити дві її базові функції: дорадчу і контролюючі функції, які досить часто постають як нероздільні.

Так, дорадча функція базується на широкому обговоренні (через вебсайти, блогосферу, соціальні мережі тощо) тієї чи іншої соціально визначеної проблеми (при цьому можливе й обговорення через професійні інтернет-спільноти, що підвищує компетентнісний рівень такого судження). Створено цілий ряд електронних майданчиків для обговорення проблем і вироблення колективних рішень,

Виділимо і загальні риси, що виражають недоліки, обмеженість цифрової демократії:

1. Вироблені інтернет-спільнотою в ході спільного обговорення позиції не носять для органів публічної влади обов'язкового характеру (колективні рішення можуть і повинні враховуватися, але не зобов'язують державні або муніципальні структури їм слідувати).

Одне з найскладніших питань, що виникають у зв'язку з цим, наскільки обов'язкові для виконання органами державної влади рішення, прийняті в рамках цифрової демократії. З одного боку, згідно з Конституцією України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює свою владу безпосередньо і в формі делегування повноважень. але, з іншого боку, механізм реалізації рішень, прийнятих інтернет-користувачами в рамках цифрової демократії, не прописаний. З'являється і проблема репрезентативності прийнятих рішень в рамках цієї демократії.

Один із запропонованих варіантів вирішення зазначених вище проблем – обмежити цифрову демократію лише дорадчою функцією. Розглядаються й інші варіанти: спільне здійснення функцій держави і громадянського суспільства через різні форми цифрової демократії;

передача ряду повноважень публічної влади громадянському суспільству в рамках цифрової демократії, при цьому пріоритетна роль держави в управлінні суспільним життям не оспорується.

Виникають проблеми і з реалізацією інтернет-спільнотою контрольної функції. Так, не завжди є можливість вести постійний моніторинг тих чи інших проблем, що потребують вирішення з боку публічної влади, досить непрозорий механізм прийняття рішень, не визначена і роль громадян (у тому числі інтернет-спільноти) в даному механізмі.

2. Незважаючи на поширення серед користувачів цифрових ІКТ, не всі громадяни України в даний час готові і бажають переходити на електронні форми демократичних процедур (хоча кількість бажаючих брати участь в таких процедурах з кожним роком зростає). Існує і проблема привабливості тих чи інших форм цифрової демократії.

3. Багато сформовані в цифровій реальності самоорганізованих товариств не стабільні. Вони нерідко стихійно виникають як реакція на ту чи іншу подію, що хвилювала значну частину населення, створюючи певну громадську думку (наприклад, закликають до політичної активності у зв'язку з необхідністю вирішення конкретної проблеми), а потім також швидко можуть припинити існування. Дані спільноти можна розглядати як прояв самоорганізації. Відзначимо, що деякі автори це і називають власне громадянським суспільством (громадянське суспільство жодним чином не слід мислити статично, як сукупність інститутів. Воно є подія [9, с. 40]).

4. В даний час фактично стикаються дві тенденції: зростання громадянської активності і розчарування в дієвості такої активності. Тим часом, саме мережа дає можливість громадянину все більш чітко заявити про свою позицію, публічно (через мережу) відстоювати свої права і права інших громадян. Але громадянська активність в даному випадку не інституалізована, і в цьому її сила і одночасно слабкість. Вона вимагає, з

одного боку, простору і свободи для свого самовираження і подальшого розвитку, а, з іншого боку, підтримки (але не придушення) з боку держави.

Цифрова демократія будується на громадянській активності, яку відрізняють небайдужість до проявів несправедливості, порушень законності і правопорядку, зацікавлена участь у вирішенні виникаючих проблем. Причому форми цієї активності, як правило, не інституалізовані, а сам громадянин не є членом будь-якої партії чи громадської організації.

5. Існують складнощі, пов'язані з проблемами самих цифрових ІКТ (проблема ідентифікації голосуючого/виборця, забезпечення безпеки функціонування цифрових ІКТ, зокрема, від злому зловмисниками, захист персональних даних та ін.). Хоча, як видається, перераховані проблеми в міру розвитку цифрових ІКТ будуть вирішуватися. Однак залишаються проблеми іншого характеру, що впливають із застосування цифр ІКТ (наприклад, вони дозволяють встановити зв'язок між голосуючим і результатом його голосування, що порушує таємницю голосування та ін.).

Висновки:

- цифрова демократія впливає на традиційні форми демократії, але при цьому не змінює їх сутнісних характеристик. Більш того, вона призводить до подальшого розвитку форм традиційної демократії, роблячи їх більш відкритими, прозорими, розширюючи можливості участі громадян у демократичних процесах; розвиток інтернет-спільнот може стати основою для формування нових акторів демократичних процесів;

- подальший розвиток цифрової демократії багато в чому залежатиме від того, наскільки дієвим виявиться зворотній зв'язок між інтернет-спільнотою і публічною владою. Недовіра до тих чи інших форм представницької демократії в реальному житті не можуть не відбитися і на цифровій демократії;

- перехід на нові цифрові форми демократії (наприклад, електронне голосування на виборах) повинен бути здійснений тільки тоді, коли будуть

збережені всі права громадян при реалізації демократичних процедур; при цьому цифровізація як демократичних процедур, так і всього суспільного життя, не повинна привести до формування суспільства тотального контролю за життям громадян;

- цифрова демократія нерідко з'єднує форми прямої демократії в мережі (електронне голосування, опитування та ін.) з формами прямої демократії в реальному житті (коли обурення в мережі вихлюпується в демонстрації, ходи та ін.);

- цифрова демократія дає реальні приклади функціонування громадянського суспільства не через відповідні інституційні структури, а через ефективні демократичні практики, що передбачають залучення до них широких кіл громадськості.

Література

1. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 224 с.
2. Берназюк О. Роль та місце цифрових технологій у сфері публічного управління. *Інформаційне право*. 2017. №10. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2017/10/35.pdf> (дата звернення: 03.12.2022)
3. Електронне врядування в Україні: аналіз та рекомендації. Результати дослідження / О.А. Баранов, І.Б. Жилияєв, М.С. Демкова, І.Г. Малюкова; за ред. І.Г. Малюкової. Київ : Поліграф-Плюс, 2007. 254 с.
4. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо інтернету, бізнесу і суспільства. Київ : "Вид-во "Ваклер", 2007. С. 129.
5. Квітка С.А., Соколовська О.О. Електронне врядування як інноваційний механізм взаємодії влади, бізнесу та громадянського суспільства: зарубіжний досвід та передумови розвитку в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 9. С. 26–34.
6. Киричук О.С. Особливості багаторівневого (мережевого) управління

- ЄС: роль міжурядових агентств. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 32. С. 46-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2012_32_8 (дата звернення: 02.12.2022).
7. Лещенко Р.М., Заїка А.В. Взаємовідносини держави та громадянського суспільства у Великобританії: досвід для України. *Форум права*. 2018. № 3. С. 48–55.
 8. Матвейчук Л.О. Електронне урядування: правовий аспект. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 9. С. 85–88.
 9. Недбай В.В. Електронний уряд: теорія і практика. *Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї*. 2004. Вип. 5. С. 270-275.
 10. Погребняк І.Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-Governance): поняття та принципи функціонування. *Право та інновації*. 2014. № 3. С. 26–35.

References

1. Barikova, A.A. (2016), Elektronna derzhava: nova efektyvnist uriaduvannia. [Electronic state: new efficiency of management]. Kyiv : Yurinkom Inter, [in Ukrainian]
2. Bernaziuk, O. (2017), Rol ta mistse tsyfrovyykh tekhnolohii u sferi publichnoho upravlinnia. [The role and place of digital technologies in public administration]. *Informatsiine pravo – Information law*. №10. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/10/35.pdf> [in Ukrainian].
3. Baranov, O.A., Zhyliiaiev, I.B., Demkova, M.S., Maliukova, I.H. (2007), Elektronne vriaduvannia v Ukraini: analiz ta rekomendatsii. Rezultaty doslidzhennia [E-governance in Ukraine: analysis and recommendations. Results of the study]. Kyiv : Polihraf-Plus, [in Ukrainian].
4. Kastels, M. (2007), Internet-halaktyka. Mirkuvannia shchodo internetu, biznesu i suspilstva. [Internet galaxy. Considerations regarding the Internet, business and society] Kyiv : "Vyd-vo "Vakler". [in Ukrainian].

5. Kvitka, S.A., Sokolovska, O.O. (2015), Elektronne vriaduvannia yak innovatsiinyi mekhanizm vzaiemodii vlady, biznesu ta hromadianskoho suspilstva: zarubizhnyi dosvid ta peredumovy rozvytku v Ukraini. [E-governance as an innovative mechanism of interaction between government, business and civil society: foreign experience and prerequisites for development in Ukraine]. *Aspekty publicznego upravlinnia – Aspects of Public Administration*. 9. 26–34. [in Ukrainian].
6. Kyrychuk, O.S. (2012), Osoblyvosti bahatorivnevoho (merezhevoho) upravlinnia YeS: rol mizhuriadovykh ahentstv. [Features of EU multi-level (network) governance: the role of intergovernmental agencies]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia – Efficiency of Public Administration*. № 32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2012_32_8 [in Ukrainian].
7. Leshchenko, R.M. Zaika, A.V. (2018), Vzaiemovidnosyny derzhavy ta hromadianskoho suspilstva u Velykobrytanii: dosvid dlia Ukrainy. [Relations between the state and civil society in the UK: experience for Ukraine.] *Forum prava. – Forum of law*. 3. 48–55. [in Ukrainian].
8. Matveichuk, L.O. (2016), Elektronne uriaduvannia: pravovy aspekt. [E-governance: a legal aspect.] *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investment: practice and experience*. 9. 85–88. [in Ukrainian].
9. Nedbai, V.V. (2004), Elektronnyi uriad: teoriia i praktyka. [E-government: theory and practice. Modern Ukrainian politics. Politics and political scientists about it.] *Suchasna ukrainska polityka. Polityka i politolohy pro nei*. 5. 270-275. [in Ukrainian].
10. Pohrebniak, I.Ie. (2014), Elektronnyi uriad (e-government) i elektronne uriaduvannia (e-Governance): poniattia ta pryntsypy funktsionuvannia. [E-government and e-Government: concept and principles of functioning] *Pravo ta innovatsii – Law and innovation*. 3. 26–35. [in Ukrainian].